
L'ANALOGIA I EL PARAL·LELISME EN L'ESTIL PROVERBIAL DE RAMON LLULL

ANALOGY AND PARALLELISM IN RAMON LLULL'S PROVERBIAL STYLE

FRANCESC TOUS
Universitat de Girona
francesc.tous@udg.edu

Resum: Ramon Llull és autor d'un extens i excepcional corpus de proverbis, distribuït en cinc reculls que va escriure principalment entre 1295 i 1302. En aquest article, després de contextualitzar les col·leccions en el marc de la trajectòria intel·lectual de Llull, de presentar els seus trets més destacables i de repassar breument alguns aspectes de la teoria paremiològica sobre els marcadors proverbials, s'analitza l'ús d'un conjunt de procediments retòrics en la formulació dels enunciats, en especial la personificació i el paral·lelisme, el qual es posa en relació amb les funcions i les aplicacions pràctiques que Llull mateix preveu per als seus proverbis.

Paraules clau: Ramon Llull, literatura medieval, proverbis, paremiologia, literatura gnòmica, retòrica.

Abstract: Ramon Llull is the author of a large and remarkable corpus of proverbs. He wrote five proverb collections mainly between 1295 and 1302. After contextualizing these texts in the frame of Llull's intellectual career, summarising their most relevant features and synthetizing some aspects of paremiological theory about proverb markers, this paper examines the use of a set of rhetoric figures in the formulation of proverbs, specially personification and parallelism, which is put into relation with the functions and applied contexts that Llull envisage for his own proverbs.

Key words: Ramon Llull, medieval literature, proverbs, paremiology, gnostic literature, rhetoric.

1. INTRODUCCIÓ

Ramon Llull és autor d'una obra extraordinàriament extensa, indiscutiblement unitària i coherent, però al mateix temps sorprenentment variada i heterogènia. Si ens centrem en l'àmbit de «l'expressió literària» (Rubió 1957) i dels textos de caràcter didàctic, al llarg de les darreres dècades s'ha fet un gran esforç no només per reinterpretar-los des d'una perspectiva unificada de l'empresa intel·lectual lul·liana —que no estableixi una falsa escissió entre un Llull teòleg i filòsof, d'una banda, i un Llull poeta i místic, de l'altra— i valorar-ne la rellevància en relació amb el conjunt, sinó també per a explorar a fons la seva transmissió textual, proporcionar-ne edicions crítiques rigoroses i posades al dia i, molt especialment, analitzar-los sistemàticament per avaluar amb precisió l'abast i l'envergadura de les aportacions de Llull en aquest sector de la cultura medieval.

Fins ara, els resultats d'aquesta operació ens han confirmat, en primer lloc, que Llull és, en bona mesura, un cas singular, tant en el marc de les lletres catalanes antigues com en el de la tradició intel·lectual europea: no hi ha cap altre autor que pugui exhibir una obra tan vasta, escrita i difosa en tantes llengües (llatí, àrab, català, occità, francès), i tan diversa pel que fa a les disciplines abordades i els gèneres utilitzats (Badia, Santanach & Soler 2009: 77-80); d'altra banda, la centralitat que adquireix l'Art en els seus projectes, la reivindicació del seu origen revelat i el fet que la proposi com un «nou saber» i un mètode «alternatiu» que ha de superar les limitacions de la ciència aristotèlica a l'hora de fonamentar una demostració racional dels articles de la fe cristiana i una teoria unificada del coneixement (Bonner 1993; Ruiz Simon 1999), tenyeixen els seus textos d'un segell únic i inconfusible. Al mateix temps, però, les recerques recents també han posat de manifest que Llull no és ni un *outsider* ni un beneït que, a causa de les deficiències de la seva formació, no sabia gaire el que s'empescava. Jocelyn Hillgarth (1981-1983) ja va demostrar, contra alguns llocs comuns molt difosos fins al moment a partir d'una lectura descontextualitzada de certes obres, que Llull no era «un utòpic somiatruïtes» (Badia 1992: 11), que les seves propostes palesen una clara consciència i un coneixement aprofundit de les dinàmiques del poder de la seva època, i que sempre va estar atent a l'evolució de la política internacional.

Un altre argument que demostra aquest esperit «realista», entès ara com a capacitat per a establir un diàleg fecund amb la realitat, és el caràcter evolutiu de la seva obra, que afecta no només la peça central de l'edifici, l'Art, sinó també les estratègies i els gèneres utilitzats per a difondre els seus projectes.¹ En aquest sentit, és de destacar

1. El catàleg d'Antony Bonner, consultable a la Llull DB, es basa en una divisió en quatre etapes de l'obra de Llull: etapa preartística (1271-1274), primera etapa de l'Art (1274-1289), segona etapa de l'Art (1290-1308) i etapa

que Llull, a banda d'adaptar-se als diversos tipus de públic sobre els quals vol incidir, reacciona constantment als estímuls que rep de l'entorn i afina o modula les eines i les estratègies que fa servir. Així, si un dels gèneres literaris més destacats durant la primera etapa de l'Art és la novel·la, a partir de 1290 Llull privilegia altres formes de discurs com l'homilètica, la poesia o les formes breus. Altres gèneres, com el diàleg, estudiat de forma sistemàtica per Roger Friedlein (2011), són conreats al llarg de tota la seva producció, però l'aparició i el desenvolupament de la «ficció autobiogràfica» (Badia 1995), entre d'altres estímuls, li donen un nou impuls des de la darrera dècada del segle XIII. Precisament, la monografia de Friedlein demostra fins a quin punt pot ser profitosa una exploració global i en profunditat de la dedicació lul·liana a un determinat gènere, atès que posa en relleu l'excepcionalitat del corpus de diàlegs escrits per Ramon, tant pel que fa al volum com pel que fa als trets que els caracteritzen, en el marc de la literatura medieval. Una cosa similar es pot dir de l'aportació de José Aragüés (2016), centrada en l'ús de l'*exemplum*, un altre dels gèneres predilectes de Llull. Encara que es tracti, amb tota probabilitat, d'una de les formes literàries que més ha interessat els lul·listes, el llibre d'Aragüés permet fer-se càrrec, per primera vegada de forma sistemàtica, de la riquesa d'aproximacions i de les particularitats que presenta l'obra lul·liana en aquest àmbit, en què destaca la predilecció per l'*exemplum* fictici versemblant, el rebuig absolut de la narració de base històrica i el reaprofitament creatiu de la falla.

Una altra de les formes breus que més van atraure l'atenció de Llull, en aquest cas a partir de 1295 —per tant, durant la segona etapa de l'Art—, és el proverbi. De fet, les col·leccions de proverbis constitueixen un altre dels corpus «literaris» destacats del beat. Se li poden atribuir els mateixos trets que hem mencionat a l'inici per al conjunt de l'obra lul·liana: és compacte, coherent i unitari, de transmissió plurilingüe (en aquest cas, català i llatí), però alhora, atès que cada recull té finalitats i trets diversos, es caracteritza per la multiplicitat de materials que integra. Tal com es pot observar a la taula 1, la redacció d'aquests textos es concentra especialment en el període 1295-1302.² Si bé a primer cop d'ull la llista pot semblar més aviat discreta, almenys en comparació amb la que exhibeixen altres gèneres conreats per Llull, en conjunt, i especialment gràcies a l'enorme envergadura dels *Proverbis de Ramon*, inclou més de 7 500 enunciats, cosa que el converteix en un dels corpus de «proverbis d'autor» més destacats de l'edat mitjana.

postartística (1308-1315). Vegeu Bonner (2012) per a un panorama complet d'aquesta evolució. Per a una visió de conjunt de l'evolució de l'ús dels gèneres literaris i didàctics, vegeu Badia, Santanach & Soler (2013: 395-414).

2. Per a les dificultats que planteja la datació dels *Proverbis d'ensenyament*, vegeu Llull (2018: 193-200).

Títol	Nombre d'unitats	Any	Lloc de redacció
<i>Arbre exemplifical (AE)</i>	aprox. 450 (Tronc, Rams, Flors)	1295-1296	Roma
<i>Proverbis de Ramon (PR)</i>	aprox. 6000 (300 cap. / 20 prov.)	1296	Roma
<i>Proverbis de la Retòrica nova (PRN)</i>	50 + 11	1301	Xipre
<i>Mil proverbis (MP)</i>	aprox. 1000 (52 cap. / 20 prov.)	1302	«venint d'ultramar» ³
<i>Proverbis d'ensenyament (PE)</i>	175	?	?

Taula 1. Les col·leccions de proverbis de Ramon Llull

El proverbi ha estat una forma relativament desatada en els estudis lul·lians del darrer segle, en bona part perquè ha restat a l'ombra dels textos i dels gèneres literaris més valorats des d'un punt de vista estètic.⁴ Tot i així, els reculls de proverbis tenen un interès innegable: en primer lloc, perquè constitueixen la punta de llança d'una àmplia família textual, les «formes sentencioses» (Tous 2011), que testimonia el gust i la preferència de Llull per la formulació concisa i el saber de caràcter compendiós. En segon lloc, perquè l'ús del proverbi i d'altres formes sentencioses és una de les noves eines que Llull fa servir després de la gran reestructuració de l'Art per guanyar efectivitat en la difusió dels seus projectes missionals. El proverbi, de fet, s'interrelaciona amb bona part dels altres gèneres i estratègies desenvolupats en aquest període: la ficció autobiogràfica, l'homilètica, l'enciclopedisme i l'ús del vers com a recurs mnemotècnic. És per això que un estudi sistemàtic del corpus proverbial pot contribuir a perfilar amb més precisió encara els mecanismes a què Llull recorre per transmetre de forma eficaç el seu missatge.

A diferència de l'*exemplum*, una forma que Llull emprà pràcticament des del començament de la seva trajectòria i que adquireix una funció epistemològica de primer ordre durant la primera etapa de l'Art, especialment en el marc del *Llibre de meravelles* (Aragüés 2016: 39-56; Gisbert 2004), el proverbi no apareix fins a la redacció de l'*Arbre*

3. Tal com informa el colofó (Llull 2018: 188), Llull escrigué aquest text «vinent d'oltra mar», és a dir, mentre tornava de la Mediterrània oriental després d'haver visitat Xipre, l'Armènia menor i potser Jerusalem (1301-1302). Vegeu Gayà (1997).

4. En aquest sentit, han tingut en certa mesura la mateixa «sort» que altres composicions en vers lul·lianes —diem «altres» perquè els *Proverbis de la Retòrica nova* i els *Proverbis d'ensenyament* estan escrits en díctics octosíl·labs— que la crítica ha tendit a relegar per manca de «valor literari» des d'una òptica actual (vegeu Sari 2011-2012, que després de constatar aquesta inclinació, proposa una relectura del corpus en vers de Llull prescindint d'aquests prejudicis, una operació que completa Fernández-Clot 2016).

exemplifical, la quinzena part de l'*Arbre de ciència* (1295-1296). En aquest context, com és sabut, el proverbi comparteix espai precisament amb l'*exemplum* (Cabré, Ortín & Pujol 1988; Hauf 2002; Aragüés 2016: 156-161), una combinació gens estranya en els repertoris de l'època, atès que totes dues formes presenten una mateixa finalitat pare-nètica i estan íntimament interrelacionades (Bizzarri 2009).⁵ Anys després, quan escriu la *Retòrica nova* (1301), Llull torna a relacionar el proverbi i l'*exemplum*, atès que en la segona part del text tracta totes dues formes com a instruments per embellir el discurs, mentre que en la quarta vincula una sèrie de narracions i una de proverbis.⁶ Ara bé, les altres tres col·leccions de la taula 1 estan formades exclusivament per proverbis i, per tant, Llull dota el gènere d'un desplegament notable i d'una autonomia total.

Als *Proverbis de Ramon Llull* explota totes les possibilitats retòriques i comunicatives del proverbi, una forma que a les seves mans adquireix una gran ductilitat. Al pròleg del llibre, el beat mostra una concepció purament funcional del gènere: «Com proverbi sia breu preposició qui conté en si molta sentència, per açò volem gran sciència e contemplació significar e mostrar per proverbis» (Llull 1928: 1).⁷ Tot i que des dels temps d'Aristòtil, a la tradició retòrica, el proverbi és, en general, associat a un enunciat breu de caràcter tradicional que sol transmetre una veritat relacionada amb la conducta moral, Llull utilitza el terme en un sentit molt ampli. A la pràctica, l'aplica a qualsevol àmbit del saber i no es limita a recollir, reproduir i reelaborar les sentències avalades per la tradició, que és una de les característiques principals del gènere.⁸ A Llull li interessa, d'una banda, apel·lar al prestigi i a l'autoritat que la forma havia adquirit gràcies a l'extensa difusió de textos com els *Proverbia* o *Parabolaes Salomonis*, els *Disticha Catonis* o els *Proverbia Senecae*,⁹ de l'altra, valer-se justament de l'eficàcia retòrica i pedagògica del gènere per a incidir directament sobre públics que hi poguessin ser sensibles: per a començar, els estudiants, infants o joves en edat de formació; en el cas de les col·leccions de més envergadura, clergues, mestres i pre-

5. Només cal pensar en un dels reculls més difosos de l'època, la *Disciplina clericalis* (iniciis s. XII) de Pedro Alfonso, per a adonar-se que els materials sentenciosos i els narratius se solen alternar en aquest tipus d'obres.

6. Llull va escriure aquest text en català, però només ens han pervingut testimonis de la versió llatina. Batalla, Cabré i Ortín (Llull 2006) l'editen i n'ofereixen una traducció moderna al català i una excel·lent introducció.

7. Al pròleg del *Mil proverbis* (Llull 2018: 83) i a la secció 2.7 de la *Retòrica nova* (Llull 2006: 152-153) Llull inclou definicions molt semblants.

8. Per a una presentació sintètica de la literatura gnòmica en català més o menys contemporània a Llull, vegeu Taylor (2014). A Tous (2016: 13-17) s'ofereix un breu repàs de la teoria retòrica medieval sobre el proverbi i la sentència, i també de la terminologia utilitzada pels compiladors de col·leccions de proverbis i florilegis de sentències. En darrer lloc, a Tous (2018) es valoren les actituds dels autors i els compiladors de col·leccions de sentències en català respecte a la tradició, i es dedica una atenció especial justament al cas del beat.

9. Per a un breu però complet panorama de la tradició gnòmica llatina medieval, vegeu Taylor (1992).

dicadors, i en darrer terme, laics interessats en el saber que els proverbis transmeten i, potser en alguns casos, també en l'ús retòric que se'n pot fer.¹⁰

En aquest article ens interessa detenir-nos a examinar alguns dels aspectes que configuren «l'estil proverbial» de Llull, en especial l'ús de certs recursos de base analògica i del paral·lelisme, atès que, entre d'altres, són els trets formals que determinen la capacitat d'un enunciat de ser retingut fàcilment i, en conseqüència, de ser potencialment recordat i eventualment repetit en una circumstància futura adequada. La teoria paremiològica moderna, seguint i ampliant les observacions de la retòrica clàssica, els ha anomenat *marcadors proverbials* i ha analitzat de forma sistemàtica el paper que juguen en la caracterització del gènere i els efectes que produeixen. En el següent apartat resumim breument algunes d'aquestes reflexions, sobretot les que concerneixen els marcadors en què centrem la nostra atenció, perquè ens serveixin de marc per a l'anàlisi posterior.

2. ELS MARCADORS PROVERBIALS

Un bon punt de partida per al cas de Llull és la noció de «percepció de proverbialitat», que dona títol a un cèlebre treball de Shirley L. Arora (1994). L'estudiosa s'interessa pels processos cognitius i els criteris que determinen que un parlant d'una comunitat percebi un enunciat com a proverbial. Arora destaca que el més transcendental no és tant que el receptor hagi sentit prèviament un proverbi, sinó sobretot que en la *performance* hi apareguin els indicadors que li permetin reconèixer-lo i interpretar-lo com a tal. Entre aquestes evidències, hi ha, és clar, elements com les fórmules d'introducció o trets entonatius que distingeixen la citació d'un proverbi de la resta del discurs, però també són molt rellevants alguns trets interns, els quals constitueixen «the essential contrastive clues to proverbiality» (Arora 1994: 10). Per a Arora ho són tant que, tal com demostra mitjançant un experiment amb parlants hispanòfons de diverses nacionalitats, poden arribar a provocar «falsos reconeixements» de proverbis. A partir d'estudis previs, Arora enumera alguns dels indicadors interns més usuals, de tipus sintàctic (el·lipsi, omissió de l'article, ordre marcat dels components), semàntic (caràcter metafòric, paral·lelisme, ironia, paradoxa, comparació sorprenent), lèxic (presència d'arcaïsmes) o fònic (rima, estructura mètrica). La conclusió és evident: encara que la forma o l'estructura interna d'un enunciat no permeti predir de forma

10. Tous (2017) explora la recepció de les col·leccions lul·lianes, en especial dels *Mil proverbis* i, parcialment, dels *Proverbis de Ramon*.

inequívoca si és o no és realment un proverbi, atès que aquest estatus només depèn de la seva popularitat en el si d'una comunitat de parlants, com més marcadors proverbials posseeixi un enunciat més números té d'esdevenir proverbi en el cas que encara no s'hi pugui considerar, o almenys de ser percebut com a tal.

En línies generals, i més enllà de les diverses tendències i perspectives d'anàlisi de les parèmies, la conclusió d'Arora genera avui dia força consens: cap d'aquests trets interns són obligatoris o definitoris —ni tan sols el caràcter figuratiu, que des d'antic s'ha fet servir molt sovint per a distingir el proverbi d'altres formes sentencioses com la màxima, la sentència o l'aforisme, ni tampoc una estructura semàntica i sintàctica de tipus binari—, però sí que són habituals, recurrents i prototípics. Així, per a Mieder (2004: 4) «proverbs [are] concise traditional statements of apparent truths with currency among the folk», mentre que segons Norrick (2014: 7) «proverbs are traditional, pithy, often formulaic and/or figurative, fairly stable and generally recognizable units». ¹¹ Mieder (2004: 6-8) reprèn la llista de marcadors proverbials d'Arora, tot i que hi afegeix altres recursos com l'al·literació, la hipèrbole o la personificació. També subratlla la importància i la recurrència de certs patrons estructurals en la formulació dels enunciats proverbials: «How else could there be so many proverbial texts based on a few words? Some of the more common patterns, and by no means only in the English language, are “Better X than Y,” “Like X, like Y,” “No X without Y,” “One X doesn't make a Y,” “If X, then Y”» (Mieder 2004: 6).

Els patrons esmentats per Mieder estan clarament relacionats amb el paral·lelisme, un dels marcadors de tipus sintàctic i semàntic més recurrent —i més descrit pels estudiosos, començant és clar pels que s'han dedicat als proverbis bíblics. Alguns especialistes defensen que el paral·lelisme és un tret que distingeix el proverbi sapiencial o culte, atès que sovint presenta una estructura relativament sofisticada i el segon membre sembla afegir un comentari, reforçar l'observació o el judici del primer, o matisar-lo (Williams 1987). Evidentment, en el marc dels corpus gnòmics i sapiencials antics, tal com veurem en el cas de Llull mateix, el paral·lelisme és un dels mitjans retòrics fonamentals per a canalitzar «judicis de valor», generalment sobre qüestions morals. En aquest sentit, Perry (1993: 23-24) considera que els proverbis de la tradició sapiencial assumeixen una funció social «crítica» i orienten la conducta mitjançant afirmacions de valor relatives: «Wisdom sayings are statements of relative

11. Recentment Villers (2015: 395-307), a l'hora de definir el proverbi i de diferenciar-lo d'altres gèneres, ha distingit entre criteris obligatoris, criteris vitals i criteris qualitius (és a dir, facultius). Entre els obligatoris, hi ha l'autonomia gramatical o el significat genèric; la concisió, atès que és un criteri difícil de delimitar, es considera vital, mentre que la resta de marcadors proverbials es consideren qualitius, això és, prototípics però facultius.

value or valuational propositions». Tot i així, tal com assenyala Mac Coinnigh (2014: 122-125), el paral·lelisme, amb diversos graus de complexitat, diversos procediments de formulació i diversos tipus de vincles semàntics, compareix en corpus lingüístics ben diversos. El paral·lelisme pot estar vinculat a estructures numèriques o enumeratives, però el més habitual, és clar, és que articuli un enunciat de tipus binari; sovint, a més, es combina amb altres marcadors de tipus fònic o prosòdic, com la rima, el ritme, l'al·literació o la paronomàsia.¹² Des d'un punt de vista sintàctic, es pot concloure que una característica preeminent del proverbi és la riquesa i, a vegades, la subtilitat dels jocs de repetició i de contrast que proposa a partir d'un número limitat d'elements fònics, lèxics i gramaticals.¹³

En darrer lloc, la presència dels recursos analògics i figuratius en els proverbis és tan freqüent que teòrics i estudiosos de diverses èpoques i procedències els han considerat consubstancials a la forma. Al s. XIII tractadistes retòrics com Bene de Florença o Buoncompango de Signa descriuen el proverbi com una sentència «mística et obscura» perquè els *Proverbia* o *Parabola*e Salomonis fan servir un llenguatge metafòric que cal interpretar (Vecchi 1954; Hallik 2007: 237-239). Modernament, Crépeau (1975: 303), per exemple, considera que el proverbi és «una sentència d'estructura analògica», la qual pot ser de base metafòrica o metonímica. Norrick (2014: 13), però, adverteix que no es pot plantejar la qüestió en termes dicotòmics, sinó que es tracta més aviat d'un problema de gradació o de nivell que, d'una banda, depèn dels procediments analògics emprats i, de l'altra, del context d'ús. De fet, Arora (1994: 11) ja havia assenyalat que la dimensió figurada d'un proverbi no és necessàriament un marcador «intern», sinó que és precisament el marc enunciatiu en què apareix el que indueix a interpretar-lo en sentit figurat: «While some proverbs do contain metaphors, in most instances the proverb is simply a statement that becomes metaphorical only within a context that rules out a literal interpretation».¹⁴ Aquesta és una de les raons per les

12. El motlle mètric més habitual de les col·leccions de proverbis medievals en vers és evidentment el dístic (vegeu, per exemple, Taylor 1992: 24-25).

13. Mac Coinnigh (2014: 113-116), d'altra banda, mostra que, malgrat la seva suposada o habitual brevetat, els proverbis no només es formulen mitjançant oracions simples o, en tot cas, l'encadenament de diverses oracions simples coordinades, sinó que també poden incloure subordinades de tot tipus i, en els casos més complexos, combinar diverses oracions coordinades que, al seu torn, contenen clàusules subordinades. Aquesta descripció s'adiu, de fet, amb algunes observacions que es troben en la tradició retòrica antiga, en especial amb la distinció de la *Rethorica ad Herennium* (s. I aC) entre sentències simples, sentències que inclouen una justificació —mitjançant, per exemple, una subordinada causal— i sentències formades per dues oracions juxtaposades antitètiques, que poden dur una clàusula explicativa o no (vg. De Nigris 2009: 109-110).

14. Conca i Guia (1996: 20) també destaquen aquesta doble dimensió analògica dels proverbis: d'una banda, la codificació formal de l'enunciat pot incorporar un trop o una altra figura de pensament; de l'altra, «la seva enunciació comporta un ús metafòric que ens introdueix en una concepció pragmàtica de la metàfora».

quals autors com Arvo Krikmann han parlat de la «indefinició semàntica» dels proverbis (citats per Mieder 2004: 9). En els propers apartats observarem que, en molts casos, Llull va preveure i explotar de forma deliberada i intensiva la polifuncionalitat interpretativa d'aquesta forma. D'altra banda, sovint també va tenir en compte una darrera característica ressaltada per Norrick (2014: 19): el caràcter inusual, fins i tot xocant i desconcertant, de les imatges i les analogies que apareixen en els proverbis.

3. LLULL, L'ESTRATÈGIA DE LA PROVERBIALITAT I LA «NARRATIVITZACIÓ» DEL PROVERBI

Quan a finals de segle XIII Llull es va decidir a redactar una sèrie de reculls de proverbis, devia tenir molt clara quina era la «percepció de proverbialitat» dels seus coetanis, que evidentment no coincideix necessàriament amb la de l'actualitat. No només perquè la distinció entre proverbi i sentència, o si es vol entre dita popular i proverbi culte, no és excessivament rellevant des d'un punt de vista funcional i hi ha tendència a equiparar-los, sinó també perquè l'ús de reculls d'enunciats de tipus sentenciós no és exclusiu de la formació i la reflexió ètica, moral i espiritual: es fan servir en bona part de les disciplines acadèmiques, incloses la filosofia, la medicina o la teologia, i són un instrument també recurrent en les arts retòriques aplicades. Gràcies, doncs, a les diverses utilitats i funcions que poden assumir, els florilegis de sentències i les col·leccions de proverbis gaudeixen d'un notable èxit.¹⁵

Cal tenir en compte aquesta ubiqüitat de la forma i la seva versatilitat funcional per a interpretar correctament la proposta lul·liana i donar compte de la contextura formal dels seus proverbis. Com dèiem en el primer apartat, Llull defineix el concepte en uns termes molt generals que li permeten aplicar-lo a qualsevol àmbit d'instrucció. En aquest sentit, els seus proverbis adopten formulacions molt diverses i, de fet, podríem dir que la denominació enclou gèneres o modalitats sentencioses com les màximes i les proposicions lògiques, els aforismes i els principis de caire científic, o els consells i els ensenyaments formulats com a injuncions.¹⁶ Així, les dues obres de

15. A banda de Taylor (1992), ja citat, també es pot consultar, de forma general, Schulze-Busacker (2005). Pel que fa a la presència de col·leccions d'extractes com a material didàctic en els tractats retòrics, vegeu Vecchi (1954), Ward (1990) i l'aplec de reculls publicat per Hallik (2007: 464-621).

16. A banda de la influència d'obres com els *Proverbia Salomonis* o els *Proverbia Senecae*, esmentades en el primer apartat, l'ús habitual del terme *proverbium* en els reculls i els florilegis que aplegaven citacions i sentències d'origen clàssic, bíblic o patristic (Tous 2018: 275-278) també degué ser un al·licient a l'hora de triar aquest terme. Conca i Guia (1993: 24-27) mostren que les primeres atestacions del mot *proverbi* en català es

caire enciclopèdic del corpus proverbial lul·lià (*l'Arbre exemplifical* i els *Proverbis de Ramon*, escrites de forma pràcticament simultània) sobrepassen els límits del gènere gnòmic,¹⁷ i emulen en part els grans repertoris i florilegis de sentències que en molts casos recollien citacions o enunciats no necessàriament de caràcter moral i que sovint es feien servir com a obres de consulta. En realitat, el gust pel recull temàtic d'orientació pràctica i ordenació paratàctica, en què prevalen enunciats generalment molt breus i amb un alt grau d'autonomia gramatical i codificació formal, és un dels trets més rellevants del corpus.¹⁸ Aquesta opció contrasta amb la que ofereix bona part de la prosa i de la poesia gnòmica vernacla coetània, en què sovint es recorre a l'ús de marcs narratius o enunciatius per a contextualitzar els proverbis i de diversos procediments per a articular-los i concatenar-los en unitats textuais més àmplies.¹⁹ En segon lloc, l'estratègia lul·liana també es caracteritza, és clar, per la reivindicació d'una «autoritat alternativa» (Bonner 1993) i pel rebuig total de les al·lusions, les citacions i l'atribució dels proverbis a enunciadors reals que no siguin ell mateix. Les col·leccions de Llull transmeten «els proverbis de Ramon»: no seleccionen i recullen, per tant, o almenys no es proposen en aquest sentit, els proverbis i les citacions més remarcables de Salomó, de Cató, de Sèneca, d'Aristòtil o de qualsevol altra autoritat, cosa que és una novetat radical en el marc del gènere (Tous 2018) i encaixa perfectament amb l'interès que mostra en l'àmbit de la narrativa breu per l'*exemplum* versemblant i amb «l'oblit de la història» (Aragüés 2016: 67-80).

Des d'un punt de vista estilístic i retòric, un dels fenòmens més interessants del corpus lul·lià és el que podríem batejar com «la narrativització del proverbí». Les fronteres entre les formes sentencioses, en especial el proverbí, i les formes narratives no són completament netes. És indubtable que la formulació sentenciosa tendeix cap a la impersonalitat, l'abstracció i la universalitat, però precisament el caràcter o la interpretació figurada que el proverbí admet el dota, en alguns casos, d'una mínima

---

refereixen a la col·lecció salomònica, tot i que en el *Llibre de doctrina* (segona meitat s. XIII) s'atribueix a les sentències de savis i filòsofs. A partir del s. XIV comença a ser habitual que el terme faci referència també a dites populars i anònimes.

17. Prenem com a referència la concisa i excel·lent definició de Taylor (1992: 19): «My working definition of a proverb collection will be a text which gives advice on conduct, expressed in brief sentences paratactically arranged».

18. Conca i Guia (1996: 27-28) ja van remarcar «la gran tasca codificadora de proverbis de creació» de Llull i consideren que «les estructures parèmiques codificades per Llull marcaran les pautes de les encunyacions catalanes més bàsiques i vigents al llarg del temps».

19. Aquesta qüestió ha estat ben estudiada i descrita en l'àmbit de la literatura castellana medieval (vegeu entre d'altres Haro 1995: 149-216 i la introducció de Bizzarri 2004). En el cas de la literatura de l'àrea occitanocatalana, no ha estat encara tan explorada.

narrativitat. D'altra banda, la interrelació entre la faula, l'*exemplum* i el proverbi ha estat profusament assenyalada i estudiada. Alguns proverbis occidentals de tipus metafòric molt difosos són, en origen, una condensació o una al·lusió del contingut d'una faula, com ara els que fan referència a la gallina dels ous d'or (Bizzarri 2009; Mieder 2014: 32). També cal esmentar, és clar, les col·leccions de «paraules i fets», que solen reportar les circumstàncies d'enunciació de les sentències, les quals sovint inclouen la narració d'anècdotes breus.²⁰ En el marc de l'*Arbre exemplifical*, un recull de materials narratius i sentenciosos del tot singular en el context de la literatura exemplar baixmedieval, el beat difumina encara més aquestes fronteres, atès que una part molt destacada dels proverbis que inclou són de base narrativa o dialògica.²¹ Tal com va mostrar Pring-Mill (1991: 307-317), en aquest text Llull «transforma la ciència en literatura» mitjançant la personificació sistemàtica de les entitats conceptuals i abstractes exposades en les parts precedents de l'*Arbre de Ciència*.²² Aquesta transformació no només afecta els «recontaments», les narracions, sinó també una bona part dels proverbis. En aquest sentit, Cabré, Ortín i Pujol (1988: 140) adverteixen que Llull té una concepció operativa de les dues formes: el recontament correspon a una «fórmula de desplegament» i el proverbi a una «fórmula de concentració».²³ Ja hem vist que la paremiologia moderna també inclou la personificació en la seva llista de marcadors proverbials, però l'elenc de «personatges» dels proverbis lul·lians és insòlit, també en relació amb els que solien aparèixer en exemples i sentències coetànies, i comprèn gairebé tots els components de l'Art de Llull: tots els subjectes, és a dir, els éssers de l'escala de la creació, des dels elements fins a les tres persones divines; els vicis i les virtuts, i altres elements de l'àmbit moral, i els principis de l'Art i els seus correlatius (Hauf 2002: 322-325).²⁴

20. Taylor (1992: 28-29) considera que els dos textos més representatius d'aquesta categoria són els *Llibres de fets i dites memorables* de Valeri Màxim, de llarga difusió durant tota l'edat mitjana, i els *Apotegmes dels sants pares*.

21. Aragüés (2016: 160), de fet, creu que només la brevetat dels enunciats «podria legitimar su calificación como proverbis, toda vez que su contenido resulta similar al de cualquier recontament del texto».

22. Per a la particular estructura de l'*Arbre exemplifical*, vegeu Badia, Santanach & Soler (2013: 459-464). Per a un estudi aprofundit de la seva configuració literària, vegeu Hauf (2002).

23. En el primer exemple de les arrels, analitzat per Pring-Mill (1991: 307-317), Llull mostra de quina manera un exemple pot il·luminar la lliçó d'un proverbi que, a causa de la seva condensació narrativa, planteja un repte intel·lectual de primer ordre al lector. Les seccions del tronc i les flors, en canvi, presenten llistes de proverbis no associats ni integrats en cap exemple. Tot i que molts d'aquests enunciats podrien merèixer una glossa en forma de narració per a aclarir-ne o exemplificar-ne el significat, en general no són tan obscurs com el proverbi esmentat.

24. Els proverbis d'aquest tipus es troben al tronc elemental, al vegetal, al sensual, a l'imaginal, a l'humana, al moral, i a part de l'imperial (prov. 1-3, 13), l'apostolical (1-2, 5-6) i el divinal (1-5). També a les flors de l'arbre vegetal (prov. 1-3, 5, 7), del sensual (1-8), de l'humana espiritual (1-10), del moral virtual (1-3), del celestial (6), i de manera íntegra, de l'eviternal, el maternal, el cristinal i el divinal.

Els proverbis que protagonitzen aquestes entitats narren esdeveniments (1), evoquen estats d'ànim i reflexions (2), reporten interpel·lacions o diàlegs entre dos personatges (estructura bipolar) o les paraules d'un sol personatge (estructura unipolar), ja sigui en estil directe (3 i 5) o indirecte (4 i 6), i en alguns casos, mesclen diàleg i narració (7):²⁵

- (1) Corregren saviea e voluntat a elegir prelat, e fo enans a l'elecció voluntat que saviesa (AE 807).
- (2) Plaer volc haver l'aigua com lo foc l'havia membrada en estiu, tro que pensà que·l foc la membrava per ço que la destruïa (AE 804).
- (3) —Boca, dix l'enteniment, per què mentits? —Enteniment, dix la boca, e per què vós m'ho consellats? (AE 806).
- (4) Digueren les cireres a les figues que elles venien primeres, e digueren les figues que elles eren més desijades que les cireres (AE 805).
- (5) —Mal príncep, dix duració, bondat me reprèn car te fas durar (AE 807).
- (6) La carabassa qui servia al pebre, deïa mal de l'aigua e de si mateixa (AE 832).
- (7) Hac la terra enveja del foc e de l'àer, qui·s concordaren en les figues, e pregà lo foc que·s concordàs ab ella en lo pebre (AE 804).

Ultra les diverses estructures i combinacions sintàctiques observables, és evident que, des del punt de vista de la composició, el tret més destacable és l'aprofitament del motlle binari i del patró paral·lelístic de la tradició gnòmica i proverbial per a posar en relleu les relacions de concordança i de contrarietat —això és, d'identitat i d'oposició— que mantenen els personatges. D'aquesta manera, Llull il·lustra mitjançant una fórmula de màxima concisió que el lector pot reconèixer i comprendre de forma intuïtiva, alguns dels conceptes tractats prèviament, com ara els fonaments de la teoria elemental i la seva influència en els cossos elementats, basada en les qualitats que vinculen i diferencien els quatre elements; el lligam de tipus «jeràrquic» que s'estableix entre les potències racionals de l'ànima i els sentits corporals de l'home, o l'actuació dels principis de l'Art en diversos àmbits i plans de la realitat. L'aplicació de la matriu binària a aquests materials pretén, en algunes ocasions, xocar al lector i obligar-lo a resoldre petits enigmes o plantejar-se certes paradoxes —per exemple, per què la carabassa, pel fet de servir el pebre, es maldiu a ella mateixa? O fins i tot, per què la voluntat venç la saviesa en la seva cursa? Altres vegades, com en el cas del tercer proverbí citat, el joc paral·lelístic basat en un intercanvi de preguntes, de tipus més aviat antitètic, apunta directament a la consciència del receptor. Llull tampoc

25. Totes les citacions de *l'Arbre exemplifical* provenen de Llull (1957: 1, 799-842). Després de les sigles indiquem el número de pàgina on es localitza cada proverbí.

dubta a recórrer, en algun altre cas, a la comicitat: «Dix l'aigua que·l vi faïa parlar los hòmens en va, e·l foc dix que les bèsties pixaven aigua» (AE 805).

Tal com succeeix en el cas del paral·lelisme bíblic i en el d'altres tradicions, la relació semàntica entre els dos membres de l'enunciat pot ser de diversos tipus. Hi ha casos en què és clarament antitètica: «Dix la canella que ella estava en l'escudella del rei, e digueren les faves que elles estaven en les escudelles dels sants hòmens religioses» (AE 805). La contraposició és el vincle semàntic que més abunda en la majoria de seccions que contenen proverbis narratius i dialògics, tot i que hi ha una gamma força àmplia de matisos i de fórmules de contrast: «Desirava granea que·l prelat fos de gran linatge; e dix saviea que més val ella en judici que granea en linatge» (AE 807), «Digueren los ulls a l'enteniment que entengués Déus en la sua infinitat, e dix l'enteniment als ulls que esguardassen lo sol en lo migdia» (AE 832). En altres ocasions, en canvi, el paral·lelisme estableix una analogia entre dos fets que s'il·luminen o s'aclareixen mútuament: «La cabra viu lo lop, que null temps no l'havia vist, e hac paor, e un hom viu pintar sa muller e hac gelosia» (AE 806). Tampoc no hi manquen relacions de causa efecte: «Tració tocà imaginació, e imaginació imaginà forques» (AE 806), «Clamàs temprança de gola, e justícia puní fortitudo» (AE 833), «Membrà la memòria l'amat e entès-lo l'enteniment, e desirà la voluntat que ell fos honrat per tota gent» (AE 833). Aquest darrer proverbí, que forma part del capítol de la flor humana espiritual, en el fons té més aviat una estructura trimembre, deguda, és clar, a la descripció de l'activitat de les tres potències de l'ànima racional. També es pot interpretar que els tres segments de l'enunciat estableixen una relació de total concordança. En l'esglaió més alt de l'escala de l'ésser, el de la divinitat, el paral·lelisme binari queda en bona part desbordat a causa precisament de la concordança i la identitat absolutes que lliguen les virtuts divines, les quals només poden ser expressades mitjançant enunciats plurimembres: «Dix bonea que ella volia bonificar qui fos Déu, e dix poder que ell lo li podia donar, e dix voluntat que ella·l volia amar, e dix saviea que ella·l podia saber, e dix eternitat que ella·l podia eternar» (AE 809). Tot i així, en els proverbis de la flor divina Llull encaixa intercanvis d'exclamacions entre el Pare, el Fill i l'Esperit Sant en un motlle altra vegada de tipus binari: «—Ah Paire e Fill, ma fontana! —Ah flum qui res no demana!», «—Ah Paire e Fill ab mi un Déu! —Ah sant Esperit, cascú de nós teu» (AE 835). En aquest cas, la rima contribueix no només a fer més memorable l'enunciat, sinó a reforçar la bellesa inherent dels mots que es refereixen a la divinitat.²⁶ Es pot ben dir,

26. Els proverbis dialogats de la flor maternal (Jesucrist i Maria), de la flor cristina (Humanitat i Deïtat) i una part dels que hi ha a la flor eviterna (Parais i Infern), al tronc humana (sentits corporals i potències de l'ànima) i al tronc moral (Vici i Virtut) també són rimats, així com els del del tronc maternal, enunciats en

doncs, que els patrons sintàctics i semàntics de l'expressió proverbial es converteixen en vehicle generador d'un discurs precís i sintètic que ressegueix tota l'escala de l'ésser i «significa» l'estructura fonamental de la realitat.²⁷

En les col·leccions de proverbis posteriors, la presència de la «narrativitat» decau clarament. En els *Proverbis de Ramon*, un recull d'abast enciclopèdic que s'ocupa a grans trets del mateix ventall de temes que l'*Arbre de ciència*, el proverbí esdevé l'únic canal de transmissió dels continguts teològics, científics i morals, cosa que provoca que la immensa majoria d'enunciats tinguin una formulació de caire referencial. Tot i així, especialment quan Llull aborda determinats continguts catequètics o doctrinals, com la creació, l'encarnació de Jesucrist, alguns passatges de la història de la salvació, la institució dels sagraments o el judici final, la narració i el diàleg reapareixen:²⁸

Proverbis narratius:

- (1) Lo Fill fo dispost a esser encarnat e no lo Pare, car se sembla en filiació ab les creatures (*PR* 7.10).
- (2) En la creació del món cascuna de les divines raons hi posà sa semblança (*PR* 36.17).
- (3) Per lo peccat original Adam, Abraam, Izaach, e Jacob e los sants estaven en los inferns (*PR* 204.1).
- (4) Jutjará Jhesu Crist al dia del judici bons e mals (*PR* 207.1).
- (5) Per ton bapisme près Jhesu Crist bapisme en flum Jordà d'aigua e en la crou de sanc (*PR* 219.5).

Proverbis dialogats en estil directe (unipolars i bipolars) o diàlegs reportats:

- (6) —Ah, dixeren los àngels, e con nostre cant es multiplicat en granea de bontat santetat e virtut! (*PR* 206.20).
- (7) Dix Abraam a David: —Bona es nostra parenta qui ha tant bo Fill.
- (8) —Abraam!, dix David, consolada es nostra parenta, car nos ha estorts de tant greus cadenes (*PR* 204.13-14).

tercera persona: «Pus que nostra Dona és igual a pietat, no sia null hom d'ella desesperat» (*AE* 808). La «nova retòrica» lul·liana «proposa identificar la bellesa del discurs amb la seva capacitat de representar fidelment els principis generals. [...] Per a l'intel·lecte i la voluntat, el mot més bell és indiscutiblement *Jesucrist*, seguit de *Maria*» (Badia, Santanach & Soler 2013: 411).

27. Vegeu Perry (1993) per a una estimulante reflexió sobre el paper de l'estructura en el modelatge del contingut de la literatura sapiencial.

28. Totes les citacions dels *Proverbis de Ramon* provenen de Llull (1928). En aquest cas, després de les sigles indiquem el número de capítol i el número d'unitat.

- (9) Dirà Jhesu Crist als salvats: —Vejats qui havets amat. E dirà als dampnats: —Vejats contra qui havets errat (*PR* 207.8).
- (10) Demanà nostra Dona a son Fill si podía altra vegada morir. Dix Jhesu Crist que no li calía complir altra vegada ço que ja havia complit (*PR* 205.7).

Els proverbis dialogats fan servir recursos molt semblants als de l'*Arbre exemplifical*, mentre que els narratius, més enllà de la seva concisió, són enunciats molt menys marcats. Cal destacar, per això, la recurrència de les clàusules o els complements causals, especialment abundants en el conjunt de la col·lecció.

L'ús de la personificació, però, ultrapassa l'àmbit de la narrativitat estricta, i es fa servir de forma molt sovintejada en els diversos reculls per a definir o caracteritzar els temes que es tracten, i sobretot per a relacionar-los i comparar-los entre ells. A l'*Arbre exemplifical* ja n'hi ha força exemples, alguns dels quals només difereixen dels narratius pel fet que enuncien principis generals en present d'indicatiu: «Vergonya fa imaginar defalliment, e lealtat compliment» (*AE* 806), «N'Àries, En Taurus e En Gèmini escarneixen los hòmens qui dien que ells saben totes lurs natures» (*AE* 834). En els *Mil proverbis*, un recull estrictament gnòmic, i en la tercera part dels *Proverbis de Ramon*, que aborda una llarga sèrie de qüestions doctrinals i morals, el recurs s'empra a bastament amb el mateix objectiu d'establir relacions de concordança i contrarietat a partir d'analogies fàcilment intel·ligibles que remetent a diversos camps de l'experiència humana.²⁹ El més recurrent és, sens dubte, el de les relacions interpersonals, tant familiars com socials:³⁰

- (1) Temprança e riqueses son germanes (*MP* 15.9).
- (2) Penitencia está filla de consciencia (*MP* 22.1).
- (3) Prudencia e manera son parentes (*MP* 13.10).
- (4) Temprança, prudencia e fortitudo son vehines (*MP* 15.16).
- (5) Perseverança requer que moltes virtuts li sien amigues (*MP* 36.8).
- (6) Glotonia e temprança sovín son enemigues (*MP* 42.2).
- (7) Obediència está dona e serventa (*MP* 33.20).
- (8) Ab los enemichs de confessió no sies privat (*MP* 23.20).

29. Conca i Guia (1996: 28), seguint les aportacions de Georges Lakoff i Mark Johnson, les anomenen «metafores ontològiques» i destaquen que sovint es construeixen sobre «parells lèxics antònims, com *riure/plorar*, *dialnit*, *pobre/ric*, *viure/morir*... en les quals els conceptes abstractes són considerats com si fossin substàncies concretes».

30. Les citacions dels *Mil proverbis* i dels *Proverbis d'ensenyament* provenen de Llull (2018). Les xifres remetent, també, al número de capítol i al número d'unitat.

Hi ha personificacions semblants, però, en capítols dels *Proverbis de Ramon* sobre conceptes relacionats amb la lògica o la filosofia natural: «Forma es dona de materia» (PR 125.1), «La diferencia de gustus e la diferencia de moltes sabors son veïnes» (PR 260.4). Altres camps semàntics analògics freqüents són els següents:

1. Principis i etapes vitals: «Justicia de princep nodrex en poble amor e temor» (MP 3.1), «Com abstinencia nex, paciencia comença» (MP 31.3), «Neguna substancia crex en nombre, mas que crex per lo creximent de ses parts» (PR 127.19), «Veritat jamés no mor» (MP 19.13).

2. Estats anímics: «Caritat no·s enuja» (MP 18.6), «Temprança riu com glotonia plora» (MP 15.8), «Complanysse fidelitat e demana on es caritat e devoció anada» (PR 289.17).

3. Medicina (salut i malaltia): «Les malauties de volentat son dessemblances» (PR 157.13), «Malea de princep fa malalta lealtat de poble» (MP 3.3), «Consciencia está medecina de peccat» (MP 21.20).

4. Llum (dia) i foscor (nit): «Justicia reluu en princep e lealtat en poble» (MP 3.2), «Veritat va de dies e falsetat va de nits» (MP 19.17), «Prudencia vetla en lo temps que inprudencia dorm» (MP 13.4), «Saviea està lum als actus de les parts ab qui participa» (PR 107.16).

5. Relacions comercials: «Qui ven temprança compra mort» (MP 15.17), «Obediència compra volentat» (MP 33.7), «Cortesia compra grat sens messió» (MP 37.7).

6. Llenguatge bèl·lic: «Justicia e injuria tots temps han guerra» (MP 12.13), «Ab pietat domdarás brava justícia» (MP 28.14), «Diligencia va per guerra a ostal de pau» (MP 51.9), «Veynat de home ergullós es presó» (MP 44.13).

7. Relacions espacials: «Fe está prop a volentat e luny a enteniment» (MP 16.21), «Menoritat es ens prop de no res» (PR 121.1).

Aquest tipus de personificacions, sobretot les que afecten les virtuts, els vicis i altres nocions morals, són evidentment de base metonímica, atès que es fonamenten en la relació entre un principi, una qualitat o un defecte moral i el seu posseïdor. La metonímia, però, no sempre comporta l'ús de la personificació: «Croça, anell ne almitra no ha tanta de bellea en prelat com han pietat, caritat e castetat» (MP 2.10), «A tos peus dona sanctes carreres e a tes mans sanctes obres» (MP 25.16), «No·t vulles en ton fill fiar | que los teus horts vulla desfàr» (PE 37).

No es pot dir ni molt menys que l'aparició d'aquest darrer tipus de personificació sigui una innovació de Llull, atès que sense anar més lluny també el trobem al *Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs* de Jafudà Bonsenyor:³¹

- (1) Rey e justicia son germans (II.54).
- (2) Pluja es marit de la terra (LXII.628).
- (3) Amich ver d'hom es son seny, e son enamich oradura (VII.162).
- (4) No hi ha mellor amich que salut, ne major enamich que malaltia (XLVIII.562).
- (5) Diu el savi: mon fill no compres malvolensa de un, per benvolensa de molts (XXVI.366).
- (6) Avaricia derrocha la obra de la valor (XXIV.351).

Tot i així, tal com es pot comprovar, Llull en treu molt més profit i l'aplica de forma recurrent als jocs combinatoris que revelen els vincles relacionals entre les virtuts i els vicis, i també entre entitats d'altres àmbits del saber.³² Cal dir que l'ús de procediments combinatoris és un dels mecanismes fonamentals de l'Art lul·liana tant per investigar qualsevol objecte de la realitat com per a trobar i generar arguments adequats a l'hora de demostrar la validesa d'una determinada hipòtesi (Bonner 2012: 159-179). Es tracta, doncs, d'un nou recurs formal propi de l'expressió proverbial de què se serveix Ramon —el conjunt d'exemples transcrits mostra que molt sovint es combina amb el paral·lelisme— per transmetre en un context didàctic i d'una manera molt accessible pressupòsits i conceptes del seu sistema.³³

Dit això, cal recordar que els proverbis lul·lians no constitueixen simplement un corpus pedagògic i edificant més o menys complet, sinó que, tal com diu l'autor, «cascun proverbi és escrit | per ço que en son lloc sia dit» (*PRN*, Llull 2006: 163). El beat aspira, és clar, que els seus proverbis siguin llegits i recordats, però també, se-

31. Citem a partir de l'edició de Llabrés (1889). Les xifres romanes fan referència al número de capítol i les aràbigues al de la sentència.

32. És evident que la personificació d'entitats abstractes és un recurs que connecta amb les representacions al·legòriques de narrativa lul·liana. Vegeu, per exemple, les dels capítols 42-51 del *Blaquerna* (1276-1283) o les dels «Accidents d'amor» de l'*Arbre de filosofia d'amor* (1298).

33. En altres reculls gnòmics coetanis es podrien espigolar més exemples de personificacions d'entitats morals, com aquest del *Libro de los cien capítulos* (in. s. XIV): «La paçiença es hermana de la castidad» (Bizzarri 2000: 265). O aquest altre dels *Versos proverbials* (1274-1275) de Cerverí: «Qui non és passiens | non à autruy ne si: | passiença venç | e s'esforça ses fi» (Coromines 1991: 20). Les altres imatges, metàfores i símls que es fan servir en les col·leccions lul·lianes també es poden ordenar mitjançant els camps semàntics descrits —tot i que n'hi ha que els hauríem d'adscriure a altres àrees, com ara la de la fauna animalística: «Bestia qui no menja carn no faça companya ab bestia qui carn menja» (*MP* 8.7). N'hi ha que serveixen per definir o descriure conceptes: «Temprança es tresor de vida» (*MP* 15.6) —es poden relacionar amb las «semejanzas sentenciosas» de Bizzarri (2001: 35-37). Per a un assaig de classificació temàtica de les metàfores i les imatges de la prosa sapiencial castellana, vegeu Ramadori (1997).

guint les recomanacions de les arts retòriques, que el lector aprengui a reutilitzar-los en el lloc adequat i a relacionar correctament el sentit del proverbi amb el context d'ús (Llull 2006: 153). Això implica, entre d'altres coses, identificar l'abast semàntic de cada proverbi, una operació que, com hem vist en el segon apartat, depèn en bona mesura d'aspectes pragmàtics. Els proverbis que hem esmentat fins ara, i tenint en compte que la majoria fan servir la personificació, més aviat semblaria que són enunciats que, com diu Norrick (2014: 19), «make a specific statement about a particular matter», en lloc de presentar «a scenario generalizable to a range of analogous situations».

Ara bé, cal no oblidar que una de les funcions generals de les narracions i dels proverbis de l'*Arbre exemplifical* és proporcionar «moralitats bones e solaç e amistat de les gents» (AE 799). Fixem-nos en un nou proverbi del tronc elemental: «Dix l'aigua que ella era sàvia per ço car ajusta moltes coses, e-l foc dix que ell era liberal per ço car dava moltes coses» (AE 805). En el nivell literal, l'enunciat simplement posa en relació dues virtuts de signe contrari, una atribuïda a l'aigua i l'altra al foc: la primera és sàvia perquè té instint de conservació, mentre que el seu rival és generós perquè té natura difusora. Encara que la semblança vinculi l'esfera física amb la moral, pràcticament es podria dir que té un caràcter expositiu o informatiu i no permet adjudicar valor positiu o negatiu als dos termes del paral·lelisme. Tot i així, a l'*Arbre qüestional* —l'última part de l'*Arbre de ciència*, una descomunal col·lecció de qüestions vinculada a cada secció i apartat de l'enciclopèdia— hom llegeix la següent pregunta: «Los hòmens avars, ¿per què són ergulloses?» (Llull 1957: I, 859). La resposta, com és habitual en les qüestions que es refereixen als proverbis de l'*Arbre exemplifical*, remet el lector directament a la lliçó del proverbi. És evident que cal relacionar els avars amb l'actitud de l'aigua. La pregunta, per tant, ofereix un model d'interpretació moral —que ara sí que és de tipus dicotòmic— i, sobretot, un possible context d'ús per al proverbi: el blasme de l'avarícia i dels vicis que se'n deriven. Les qüestions de l'*Arbre qüestional* solen afavorir aquest tipus de lectura, en què el primer component del paral·lelisme rep una consideració negativa.³⁴ Tot i així, Llull ofereix només una interpretació entre moltes de possibles que el lector de la col·lecció pot explorar. A la introducció, el beat el convida a «atrotar novells proverbis e novells recontaments» segons la «doctrina que darem» (AE 799), cosa que també es podria aplicar a la capacitat d'establir noves correspondències entre la lliçó literal del proverbi, els principis de la filosofia moral i els d'altres camps o nivells de la realitat. No cal dir que aquest és un dels procediments

34. Un altre exemple a partir d'un nou proverbi del tronc elemental: «Dix l'aigua al foc que en infern ella és molt desijada per los damnats, e-l foc dix a l'aigua que justícia és la sua muller» (AE 805). La qüestió que s'hi associa és la següent: «A home geperut adoncs com se loa, com li deu hom respondre?» (Llull 1957: I, 859).

essencials que Llull fa servir en els recontaments (Cabré, Ortín & Pujol 1988: 146-147; Hauf 2002: 323-323) i en bona part de la seva literatura exemplar; és també una de les fonts principals de la seva famosa obscuritat didàctica, atès que la forma en què una narració, una semblança o un proverbi il·lumina el sentit d'una altra forma exemplar o serveix de resposta a una pregunta no sempre és explícita ni evident.³⁵

El capítol 247 dels *Proverbis de Ramon*, dedicat a la predicació, proporciona una pauta d'aplicació i d'interpretació dels proverbis que apunta en la mateixa direcció. Tant el pròleg d'aquest recull com el de l'*Arbre exemplifical* anuncien que la matèria del llibre «es útil a preicació allegant en preicació los proverbis» (Llull 1928: 1). Tot i així, l'única instrucció concreta d'ús dels proverbis en el marc d'un sermó no es troba precisament en el capítol citat, sinó al *Liber de praedicatione* (1304). Llull estableix que el predicador pot iniciar l'homília «per metaphoram vel per proverbium vel exemplum; ita tamen, quod ista convenient substantiae sive materiae sermonis» (Llull 1961-1963: 1, 399). A continuació, posa com a exemple el segon recontament de les arrels de l'*Arbre exemplifical* —que té com a protagonistes els quatre elements, és clar— i, després de glossar-ne el significat moral, conclou que es pot aplicar «ad virtutes cardinales» (Cabré 2000: 8).³⁶ El capítol 247, en canvi, s'obre amb una definició del concepte («Preicació es doctrina per Deus servir») i una al·lusió a la intenció que ha de guiar el predicador. Tot seguit, Llull prescriu que el «preicador deu liurar doctrina segons les obres naturals, de les quals havem parlat en l'*Albre de Sciencia*» (prov. 3). A la resta del capítol, llevat del darrer proverbi, es presenta una mena de breu antologia de *highlights* d'aquesta obra, des de les qualitats dels elements fins a l'encarnació de Déu. D'entrada sorprèn, perquè són precisament els continguts que en bona mesura està desenvolupant als altres capítols del recull. Tal com va mostrar Cabré (2000), un dels filons principals de l'homilètica lul·liana, la que s'adreça especialment als llecs i té com a finalitat primordial la instrucció moral, es fonamenta en la convicció que per a aquesta classe d'auditori són més convenients les «raons naturals» que no pas les autoritats. Així, els exemples, les metàfores i els proverbis construïts amb el mètode de l'*Arbre exemplifical*, són un mitjà excel·lent per a captar la seva atenció però, sobretot, per a estimular la seva capacitat de comprensió i fer evident, mitjançant les analogies, les correspondències i les explicacions necessàries, els vincles subterranis que uneixen

35. Aquesta obscuritat és un dels motors de la relació que mantenen mestre i deixeble en obres com el *Llibre de meravelles* o en el mateix *Arbre exemplifical*, en què el monjo Guillem, destinatari intern de tot l'*Arbre de ciència*, pregunta sovint pel sentit dels exemples pronunciats per Ramon. Per a una valoració general de l'obscuritat didàctica en la literatura lul·liana, vegeu Santanach (2015).

36. Tant a la *Retòrica nova* (Llull 2006: 153) com al pròleg dels *Mil proverbis* (Llull 2008: 83), Llull també recomana l'ús del proverbi a l'*exordium* del discurs i precisa que s'ha d'ajustar al fi i a la matèria de les paraules.

l'acció creadora de Déu, els principis del cosmos i els principis que regeixen la vida espiritual i moral de l'home. La via de l'*Arbre exemplifical*, que Llull reprèn, encara que sigui amb altres procediments, als *Proverbis de Ramon*, respon a la necessitat de crear materials accessibles que no requereixin un control aprofundit dels complexos mecanismes de l'Art. Així, tant els proverbis «naturals» del capítol 247 com els de la resta del recull són susceptibles de ser reaprofitats en sermons i altres tipus de textos o discursos, no només de forma referencial, sinó relacionant-los amb altres nivells de l'escala de l'ésser i reinterpretant-los analògicament. Tal com succeeix a l'*Arbre exemplifical*, hi ha molts proverbis que aborden directament qüestions morals —gairebé tots els de la tercera part i una part destacada dels de la primera—; d'altres que parteixen d'una dada «natural», però formulada de tal manera que no es fa difícil imaginar-ne una aplicació moral —«La planta en tot quant fa seguex la fi per que es, e fa tot quant fa per lo fruyt» (*PR* 247.7)—, i en darrer lloc, proverbis que, en ser vinculats amb altres nocions, demanarien una glossa.

4. CONCLUSIÓ

Encara que en aquest treball ens hàgim limitat a analitzar l'ús de certes figures analògiques i del paral·lelisme en la formulació dels proverbis, s'ha posat en relleu, d'una banda, el lloc rellevant que ocupa el gènere en la recerca lul·liana d'un llenguatge persuasiu i les fèrtils interrelacions que el vinculen a altres gèneres literaris i didàctics conreats pel beat, en especial l'*exemplum*, la narrativa i la predicació. El gust per la personificació d'entitats abstractes i les instruccions que conviden a extreure significats analògics evidencien que Llull també confia en el proverbi per a guanyar-se l'interès del lector i proporcionar-li el goig intel·lectual de la comprensió mitjançant la complexa xarxa especular que s'estableix entre els diversos nivells de la realitat a partir, sobretot, de l'anomenat «exemplarisme elemental» (Pring-Mill 1991: 307-317; Gisbert 2004: 29-37). D'altra banda, també s'ha tractat de mostrar la creativitat de Llull a l'hora de jugar amb alguns dels «marcadors proverbials» que els lectors podien identificar intuïtivament i, per tant, la manera d'apel·lar a la «percepció de proverbialitat» dels seus contemporanis. En aquest sentit, el beat aprofita conscientment els recursos estilístics propis d'aquesta forma i els aplica als seus propis interessos, que no coincideixen sempre amb els dels textos gnòmics coetanis: la revelació dels «secrets naturals» (*AE* 799), amb els divuit principis de l'Art com a fonament omnipresent, i la insistència en les relacions de concordança i contrarietat entre les virtuts i els vicis. La personificació, la metàfora, la metonímia, el paral·lelisme, la rima i altres figures

que han quedat fora de l'abast d'aquest article, constitueixen esquers que Llull sap combinar de forma singular per crear uns «novells proverbis» que no només volia que romanguessin en la memòria dels receptors, sinó que pretenia que fornissin un model per a regenerar les antigues vies de la proverbialitat.

FRANCESC TOUS

Universitat de Girona

francesc.tous@udg.edu

ORCID 0000-0002-5722-0341

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ARAGÜÉS, J. (2016) *Ramon Llull y la literatura ejemplar*, Alacant, Publicacions de la Universitat d'Alacant.
- ARORA, S. L. (1994) «The perception of proverbiality», dins W. Mieder (ed.), *Wise Words: Essays on the Proverb*, Londres / Nova York, Garland, p. 3-29. [Publicat originalment a *Proverbium*, 1 (1984), p. 1-38.]
- BADIA, L. (1992) *Teoria i pràctica de la literatura en Ramon Llull*, Barcelona, Quaderns Crema.
- (1995) «Ramon Llull: Autor i Personatge», dins F. Domínguez et alii (ed.), *Aristotelica et Lulliana magistro doctissimo Charles H. Lohr septuagesimum annum feliciter agenti dedicata*, Steenbrughe / La Haia, Abbatia Sancti Petri / Martinus Nijhoff International, p. 355-375.
- BADIA, L., J. SANTANACH & A. SOLER (2009) «La llengua i la literatura de Ramon Llull: llocs comuns, malentesos i propostes», *Els Marges*, 87, p. 73-90.
- (2013) «Ramon Llull», dins L. Badia (ed.), *Història de la literatura catalana. Literatura medieval (I): Dels orígens al segle XIV*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana / Fundació Carulla / Ajuntament de Barcelona, p. 377-476.
- BIZZARRI, H. O. (2000) *Diccionario paremiológico e ideológico de la Edad Media (Castilla, Siglo XIII)*, Buenos Aires, Secrit.
- (2001) «Anatomía de la expresión proverbial», dins *Estudios sobre la variación textual. Prosa castellana de los siglos XIII al XVI*, Buenos Aires, Secrit, p. 25-50.
- (2004) *Castigos del rey don Sancho IV: una reinterpretación*, Londres, Queen Mary and Westfield College.
- (2009) «Le passage du proverbe à l'exemplum et de l'exemplum au proverbe», dins H. O. Bizzarri i M. Rohde (ed.), *Tradition des proverbes et des «exempla» dans*

- l'Occident médiéval*, Berlín / Nova York, De Gruyter, p. 7-23. [<https://bit.ly/3AJELru>]
- BONNER, A. (1993) «L'Art lul·liana com a autoritat alternativa», *Studia Lulliana*, 33, p. 15-32.
- (2012) *L'Art i la lògica de Ramon Llull. Manual d'ús*, trad. Helena Lamuela, Barcelona/Palma, Universitat de Barcelona / Universitat de les Illes Balears.
- CABRÉ, L. (2000) «Homilètica lul·liana: context i públic a l'ombra de l'Art», *Studia Lulliana*, 40, p. 3-22.
- CABRÉ, L., M. ORTÍN & J. PUJOL (1988) «Conèixer e haver moralitats bones”. L'ús de la literatura en l'“Arbre exemplifical” de Ramon Llull», *Estudios Lulianos*, 28, p. 139-167.
- CONCA, M. & J. GUIA (1993) «L'ús dels termes paremiològics en la història de la literatura catalana», *Els Marges*, 48, p. 23-53.
- (1996) *Els primers reculls de proverbis catalans*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- COROMINES, J., ed. (1991) Guillem de Cervera, *Versos proverbials*, Barcelona, Curial.
- CRÉPEAU, P. (1975) «La définition du proverbe», *Fabula*, 16/3-4, p. 285-304.
- DE NIGRIS, C. (2009) «I proverbios di Juan Manuel e la strutturazione della *sententia*», *Testi e Linguaggi*, 3, p. 103-122.
- FERNÀNDEZ CLOT, A. (2016) «Ramon Llull i l'ús de la poesia: característiques i evolució», *Mot so raso*, 15, p. 55-68. [<https://bit.ly/2XcVh5E>]
- FRIEDLEIN, R. (2011) *El diàleg en Ramon Llull: l'expressió literària com a estratègia apològica*, trad. Raül Garrigasait, Barcelona/Palma, Universitat de Barcelona / Universitat de les Illes Balears.
- GAYÀ, J. (1997) «Ramon Llull en Oriente (1301-1302): circumstancies de un viaje», *Studia Lulliana*, 37, p. 25-78.
- GISBERT, E. (2004) «*Metaforice loquendo*: de l'analogia a la metàfora en els *Començaments de medicina* de Ramon Llull», *Studia Lulliana*, 44, p. 17-52.
- HALLIK, S. (2007) *Sententia und Proverbium: Begriffsgeschichte und Texttheorie in Antike und Mittelalter*, Colònia, Böhlau.
- HARO CORTÉS, M. (1995) *Los compendios de castigos del siglo XIII: estructuras narrativas y mecanismos adoctrinadores*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- HAUF, A. (2002) «Sobre l'*Arbor exemplificalis*», dins F. Domínguez, P. Villalba, P. Walter (ed.), *Arbor Scientiae: der Baum des Wissens von Ramon Llull. Akten des Internationalen Kongresses aus Anlass des 40-jährigen Jubiläums des Raimundus-Lullus-Instituts der Universität Freiburg i. Br.*, Turnhout, Brepols, p. 303-342.

- HILLGARTH, J. N. (1981-1983) «Raymond Lulle et l'utopie», *Estudios Lulianos*, 25, p. 175-185.
- HRISZTOVA-GOTTHARDT, H. & M. ALEKSA VARGA, eds. (2014) *Introduction to Paremiology. A Comprehensive Guide to Proverb Studies*, Berlín, De Gruyter. [<https://bit.ly/2YWzzns>]
- LLABRÉS, G., ed. (1889) Jahuda Bonsenyor, *Llibre de paraules e dits de savis e filosofes. Los proverbis de Salomé. Lo llibre de Cató*, Palma, Impr. d'en J. Colomar y Salas.
- LLULL, R. (1928) *Proverbis de Ramon. Mil proverbis. Proverbis d'ensenyament*, S. Galmés (ed.), Palma («Obres de Ramon Llull», XIV).
- (1957) *Obres essencials*, Barcelona, Selecta, 2 vol.
- (1961-1963) *Liber de praedicatione*, A. Soria Flores (ed.), Palma («Raimundi Lulli Opera Latina», III-IV, 118).
- (2006) *Retòrica nova*, J. Batalla, L. Cabré i M. Ortín (ed.), Turnhout / Santa Coloma de Queralt, Brepols / Obrador Edèndum.
- (2018) *Mil proverbis. Proverbis d'ensenyament*, F. Tous (ed.), Palma, Patronat Ramon Llull («Nova Edició de les Obres de Ramon Llull», xv).
- MAC COINNIGH, M. (2014) «Structural Aspects of Proverbs», dins H. Hrisztova-Gotthardt i M. Aleksa Varga (2014), p. 112-132. [<https://bit.ly/3vgyLWf>]
- MIEDER, W. (2004) *Proverbs. A Handbook*, Westport, Greenwood Press.
- (2014) «Origin of Proverbs», dins H. Hrisztova-Gotthardt i M. Aleksa Varga (2014), p. 28-48. [<https://bit.ly/3mQzSrQ>]
- NORRICK, N. R. (2014) «Subject Area, Terminology, Proverb Definitions, Proverb features», dins H. Hrisztova-Gotthardt i M. Aleksa Varga (2014), p. 7-27. [<https://bit.ly/3AJDfFS>]
- PERRY, T. A. (1993) *Wisdom literature and the structure of proverbs*, University Park, Pennsylvania State University Press.
- PRING-MILL, R. (1991) *Estudis sobre Ramon Llull*, L. Badia, A. Soler (ed.), Barcelona, Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- RAMADORI, A. E. (1997) «Análisis estilístico de las sentencias en la literatura sapiencial hispánica», *Medievalia*, 25, p. 63-73.
- RUBIÓ I BALAGUER, J. (1957) «L'expressió literària en l'obra lul·liana», dins R. Llull, *Obres essencials*, I, Barcelona, Selecta, p. 85-110.
- RUIZ SIMON, J. M. (1999) *L'Art de Ramon Llull i la teoria escolàstica de la ciència*, Barcelona, Quaderns Crema.
- SANTANACH, J. (2015) «Ramon Llull i l'obscuritat que il·lumina. Apunts sobre l'origen i rendibilitat literària d'un recurs exegètic», *Anuario de Estudios Medievales*, 45/1, p. 331-354. [<https://bit.ly/3lKOYzC>]

- SARI, S. (2011-2012) «740 anys de poesia lul·liana. Tradició textual i noves perspectives», *Mot So Razo*, 10-11, p. 105-120. [<https://bit.ly/3vesACo>]
- SCHULZE-BUSACKER, E. (2005) «La constitution des recueils de proverbes et de sentences dans l'Antiquité tardive et le Moyen Âge», dins P. Nobel (ed.), *La transmission des savoirs au Moyen Âge et à la Renaissance. 1: du XIII au XVe siècle*, Besançon, Presses Universitaires du Franche-Comté, p. 259-288.
- TAYLOR, B. (1992) «Medieval Proverb Collections: The West European Tradition», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 55, p. 19-35.
- (2014) «Les formes breus sapiencials», dins L. Badia (ed.), *Història de la literatura catalana. Literatura medieval (2): Segles XIV-XV (1)*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana / Fundació Carulla / Ajuntament de Barcelona, p. 96-103.
- TOUS, F. (2011) «Breus proposicions que contenen molta sentència: els proverbis lul·lians i les “formes sentencioses”», *Studia Lulliana*, 51, p. 77-98.
- (2016) «El proverbi en context: teoria i pràctica de les formes sentencioses medievals», *Els Marges*, 109, p. 10-30.
- (2017) «The Reception of Ramon Llull's Collections of Proverbs from the Fourteenth to the Eighteenth Century: an Overview», dins B. Taylor, A. Coroleu (ed.), *Brief Forms in Medieval and Renaissance Hispanic Literature*, Newcastle, Cambridge Scholars Publishing, p. 1-25.
- (2018) «Tradition, innovation et autorité dans les premières collections catalanes de proverbes du Moyen Âge», dins M. S. Ortola (ed.), *La Sagesse en base de données. Sources, circulation, appropriation*, Nancy, Presses Universitaires de Nancy / Éditions Universitaires de Lorraine, p. 257-287.
- VECCHI, G. (1954) «Il proverbio nella pratica letteraria dei dettatori della scuola di Bologna», *Studi Mediolatini e Volgari*, 2, p. 283-302.
- VILLERS, D. (2015) «Proverbiogenèse et obsolescence. Naissance et mort des proverbes», *Proverbium*, 32, 383-424.
- WARD, J. O. (1990) «Rhetoric and the art of dictamen», dins O. Weijers (ed.), *Méthodes et instruments du travail intellectuel au Moyen Âge. Études sur le vocabulaire*, Turnhout, Brepols, p. 20-61.
- WILLIAMS, J. G. (1987) «Proverbs and Ecclesiastes», dins Robert Alter, Frank Kermode (ed.), *The literary guide to the Bible*, Cambridge (Massachusetts), Belknap Press of Harvard University Press, p. 263-282.